

Ольга ТРІЛЬ

НАЗВИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ “ГРУПА ЗІРОК” У ПИСЕМНИХ ПАМ’ЯТКАХ З ПОЛІССЯ В КОНТЕКСТІ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

На матеріалі картотек українських історичних словників (XIV–XV, XVI – першої половини XVII ст., проф. Є. Тимченка) проведено лексико-семантичний аналіз загальних назв, що позначають поняття “група зірок”.

Ключові слова: *лексема, назва, лексико-семантична група, семантика.*

Для зручності в орієнтуванні серед великої кількості зір люди віддавна виділили групи яскравих зірок, що утворювали характерні фігури [АЕС: 457]. Як зазначає І.А.Климишин, “є підстави стверджувати, що в усіх закутках планети... люди «стихийно» виділяли на небі сузір’я і давали їм певні назви”¹.

До тематичної групи “астрономічні назви” входять загальні найменування сузір’я, що творять окрему лексико-семантичну групу і виражають поняття “група зірок”. В українській писемній мові лексеми зі значенням “зодіакальне сузір’я” утворюють нечисленний лексичний ряд: *знакь, знамя, знамене, констелляція*. Початок його формування припадає на XVII–XVIII ст.

Знакь

Поняття про групи зір, що формуються у певні фігури, та їх назви своїм корінням сягають глибокої давнини. Л.Л. Кутіна, досліджуючи історію російської астрономічної лексики помітила, що “загальної назви в давніх російських астрономічних книгах ці фігури не мали. Уживалося, щоправда, слово *знак*, але переважно лише стосовно сузір’їв Зодіаку”². Цей факт підтверджують і наші матеріали.

Спільнослов’янське *знакь* [ЕСУМ II: 269-270] трапляється в киеворуських писемних джерелах від XI ст. лише у значенні ‘знайомець’: *Инии ѹбо своя знакы по своїмъ зовуть св□ д□ теля* [Срезн. I: 987]. У пам’ятках XIV–XV ст. спостерігаємо розширення семантики слова *знакь*, що вживалося на означення понять ‘знак як свідчення чого-небудь’ і ‘знак як умовна позначка’ [ССМ I: 403].

У системі української мови XVI – першої половини XVII ст.

¹ І.А.Климишин. Історія астрономії. - Івано-Франківськ, 2000. – С. 42.

² Кутіна Л.Л. Формирование языка русской науки (терминология математики, астрономии, географии в первой трети XVIII века). – Москва-Ленинград.: Наука, 1964. – С.105.

зростає частотність уживання і збільшується семантичний обсяг слова *знакъ*, що виявляється у 9-ти значеннях, серед яких ‘група зірок, сузір’я’, ‘зодіакальне сузір’я’. У Картоцеці “Історичного словника українського язика” за редакцією Є. Тимченка в окремих цитатах з XVIII ст. це слово має також значення ‘передвістя, прикмета’.

Окремі контексти староукраїнських пам’яток XVII ст., зокрема художньої літератури, дають привід для припущення, що лексема *знакъ* могла виступати як загальна назва сузір’я взагалі: гды за вступеньемъ сл нца в знаки пўльночныи св □ твѣмный з зимы с □ см □ етъг □ рыкв □ тками □ д □ етъа (Київ, 1632 Євх., 293). Важливу роль у доповненні семантичної характеристики слова відіграє застосування синтагматичних засобів за допомогою поєднання іменника з атрибутивним кваліфікатором. Так, наявність прикметника-конкретизатора у словосполученні *знаки пўльночныи* вказує на сузір’я, розташовані у північній півкулі неба. Як відомо, до цієї групи зірок належать сузір’я, доступні зорові спостерегача впродовж року: Великої та Малої Ведмедиць, Дракона, Касіопеї, Цефея, Жирафа й Риси³, а також деякі зодіакальні – Близнюки, Лев, Овен, Рак, Телець [ЭСЮА: 85-86].

Уживання слова *знакъ* на позначення ‘зодіакального сузір’я’ засвідчують староукраїнські пам’ятки XVII ст., контекст яких указує на вживання слова як видової назви: Вотуйте, бы м □ ль фаворъ Зодіаку, В б □ гдурочномъ бы с □ т □ шилв знаку, Бы ведлугъ его ходила аспѣкта: Кажда Планѣта (Львів, 1642 Бут. 8).

В українських писемних творах художньої літератури та лексикографічних працях XVII ст. слово *знакъ* як головний компонент разом із прикметником *небесный* творить словосполучення у множинній формі *знаки небесныи*: На оурожѣ^е. Пѣвными с^т св^дками нб^сныи знаки, Сличны^и М^сць з зв^д зд^о, з ними кре^с чвораки^и: Оурожѣн □ твоѣго, □ т^че цн^т великихъ, же^с вышо^л з фамиліи про^дко^в знамениты^х (Київ, 1618 В □ зер14). У наведеному прикладі натрапляємо на появу в семантиці лексеми *знакъ* компонентів, що вказують на певні знання людини з астрології: вплив взаємного розташування небесних світил та їхнього положення на тлі сузір’їв на формування рис характеру людини. У “Лексиконі словенороському” П. Беринди сполуку *знаки небесныи* використано при поясненні значення грецького запозичення: З □ ді^ви знаки нб^сныи, на ві кругахъ нб^сныхъ будучьи (1627 ЛБ 207).

Крім значень ‘група зірок, сузір’я’ та ‘зодіакальне сузір’я’, староукраїнські писемні джерела XVII ст., зокрема “Лексикон...”

³ Климишин І.А. Зоряне небо України. – Івано-Франківськ: Гостинець, 2003. – С. 6

П. Беринди, засвідчують збільшення семантичного обсягу лексеми *знакъ* до значення ‘веселка’: Дуга: Знакъ нб^сный (Київ, 1627 ЛБ 32).

У пам’ятках XVIII ст. – наукової та художньої літератури – спостерігаємо зниження активності аналізованого слова (тільки 2 цитати): воно функціонує лише у значенні ‘передвістя, прикмета’, позначаючи лиховісне знамення чи природні катаклізми: Въ день Януария, если Зоря или небо на восто(к) слонца червоное, знакъ правдивый того року войны и частой непогоды (КТ: 1740); Маємо досить знаковъ, зв□ здуд востока (КТ: XVIII ст.).

У дальшому розвитку української мови семантика слова *знак* порівняно зі староукраїнським періодом зазнала певних змін: значення ‘група зірок, сузір’я’ та ‘веселка’ затратилися, а на позначення зодіакального сузір’я вжито номінативне словосполучення *знаки зодіака* [СУМ III: 639; 677].

Знамя

Загальною назвою на позначення сузір’їв слугувало також слово *знамя*. Праслов’янське за походженням воно відоме багатьом слов’янським мовам (р. *знамя*, п. *znatię*, ч. *znamení*, слц. *znatienko*, вл. *znatjo*, нл. *znatje*, болг., м. *знаме*, схв. *znämen*, слн. *známenje*) і пов’язане зі *znatъ* ‘знаний, відомий’ та *znati* ‘знати’ [ЕСУМ II: 270].

“Матеріали...” І.І. Срезневського ще не фіксують лексему *знамя* на позначення сузір’я [Срезн. I: 990-991]. Це ж стосується і пам’яток XIV–XV ст., де аналізоване слово ще не входить до групи ‘сузір’я’, а засвідчене лише у значеннях ‘межовий знак’, ‘карб, зарубка’ та ‘слід, знак’ [ССМ I: 405].

Перші фіксації назви *знамя* на позначення сузір’я засвідчують староукраїнські пам’ятки полемічної та літописної літератури від початку XVII ст. Як репрезентант родового поняття слово *знамя* задокументовано у текстах, що містять інформацію про зодіакальне коло, яке утворюють 12 сузір’їв, через які пролягає видимий річний шлях Сонця та Місяця: А то мовлю ведлугъ обходу солнечного, поневажъ солнце обходитъ 12 знаменъ небесныхъ за дней 365, еже есть годъ, а луна всю 12 знаменій небесныхъ 12 кротъ до року об□ житъго есть за дній 354 (1603 Пит. 90); Зодіакъ є^{ст} □ кроугъ або к□ло на н б□. На которыхъ суть дванадесятъ знаменъ в кроугъ, едно по другомъ (поч. XVII ст. Крон. 43 зв.).

Лексикографічні праці XIX–XX ст. не фіксують слова *знамя* у значенні ‘сузір’я’, лише у “Малоруско-німецькому словарі” Є. Желехівського та С. Недільського варіант *знам’я* маркується як ‘знамено; ознака, знак’ [МНС I: 308-309].

Знаменє

Найменш активною серед загальних назв сузір’їв в українських пам’ятках XVI–XVIII ст. є лексема *знаменє*. Вона утворена від псл. **znateę* (р. *знамя*, п. *znatię*, ч. *znamení*, слц. *znatienko*, вл. *znatjo*, нл. *znatje*, болг., м. *знаме*, схв. *znämen*, слн. *známenje*), пов’язаного

зі *znatъ* ‘знаний, відомий’ і *znati* ‘знати’ [ЕСУМ II: 270].

У “Матеріалах...” І.І. Срезневського засвідчено старослов’янізм *знамени*□, яке ще не входить до групи ‘сузір’я’, а вжито лише у значеннях ‘знак’, ‘зображення’, ‘явище’, ‘знамення’, ‘чудо’, ‘доказ’, ‘відмітина’, ‘символ’, ‘знамено’ [Срезн. I: 988-989]. Документи XIV–XV ст. фіксують слово *знаменіє* як моносемічне на позначення знака, мітки [ССМ I: 404]. Це зумовлено характером пам’яток, що входять до джерельної бази “Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.”.

Обидва слова – *знамене* та *знаменіє* – документують тексти староукраїнської мови з різною частотою вживання та з різним значенням. Порівняно з киеворуським періодом семантичний обсяг лексеми *знаменіє* збільшується. Однак на позначення сузір’я це слово в староукраїнських контекстах не використовується.

У “Хронографі” – пам’ятці літописної літератури XVII ст. – один раз лексема *знамене* фігурує як видова назва зодіакального сузір’я у складі стійкого словосполучення *знамене небесное*: Але□андерь... прі□ халдо мор□... и □ халвад берегомъ мор□ противъ сторон□ гд□ сл нце оуставаєт в козорожцѹ знаменю нб^нномъ (серед. XVII ст. Хрон. 463).

Старослов’янізм *знаменіє* спорадично продовжує функціонувати в українській мові XVIII ст. Щодо тлумачення лексеми *знаменіє* як загальної назви сузір’я, слід указати на лексикографічні праці цього періоду. Зокрема, І. Максимович у своєму “Лексиконі латинсько-слов’янському” (1718-1724) у цьому значенні використовує слово при перекладі з латинської: Signum знаменіє [ЛЛС II: 1193].

Сучасне українське слово *знамення* на позначення сузір’я не вживається, його семантика обмежується значеннями ‘прикмета, ознака’ та ‘символ’ [СУМ III: 641]. У сучасному українському лексиконі лексичним еквівалентом виступає найменування *сузір’я*, яке позначає ‘ділянку зоряного неба, групу яскравих зірок, об’єднаних спільною назвою’ [СУМ IX: 830; АЕС: 457].

Констеляція

Із XVII ст. у пам’ятках української мови спорадично зафіксовано латинізм *констелляція* (лат. constellatio), який уживається в значенні “розташування зірок під час чийгось народження”: Ты будеш оу царей и кн^н зей, воево^д и Ге^тма^но^в. в велико^м поваженю, любви и ласц□, бо теб□ самоє нб^о, сама□ ко^нсте^лл□ція тоє об□ ѹ^т (КТ: XVII ст.). Лексикографічна праця XVIII ст. “Лексикон латинсько-слов’янський” І. Максимовича поряд із латинським *constellatio* ілюструє його переклад: constellatio. Св□ здосошествіє [ЛЛС I: 241]. У польській мові слово засвідчено вже в XVI ст. (стп. *konstelacyja* [SP XVI: 576], а в російській воно

з'являється найпізніше – на початку XVIII ст. (рос. *констелляция*)⁴. У сучасній українській мові назва *констеляція* функціонує як запозичення, яке не змінило свого семантичного навантаження [СІС: 442].

Сучасним відповідником в українській мові, що вживається на позначення поняття “група зірок”, є лексема *сузір'я* – калька з латинського *constellatio*. Дослідниця російської астрономічної термінології Л. Кутіна зазначає, що “Калька *созвездие* ... лише поступово входила в астрономічний обіг”⁵. Цей факт засвідчують і українські лексикографічні праці початку XX ст., зокрема “Німецько-український словар” В. Кміцикевича та Спілки, де переклад німецького слова супроводжується двома українськими синонімами: *Sternbild* – *сузірє, констеляція* [НУС: 483].

Лексико-семантична група “загальні назви сузір'їв” в українській мові XI-XVIII ст. нечисельна. Її формують лексеми *знакъ, знамя, знаменіє*, які належать до праслов'янської мови і функціонують у писменій мові від XI ст. До цього ж лексичного ряду входить латинізм *констеляція*.

Лексико-семантична група “Загальні назви сузір'їв” за період свого становлення зазнала певних змін: лексема *знакъ*, позначаючи у староукраїнській період сузір'я, у сучасній українській літературній мові входить до складу номінативного словосполучення *знаки зодіака*. Слова *знамя* та *знаменіє* як назви сузір'я не стали надбанням сучасної української мови, а назва *констеляція* закріпилася як запозичення із незмінною семантикою.

Зодіак

На початку XVII ст. в астрономічній номенклатурі староукраїнської мови з'являється слово *зодіакъ*, що означає “зодіакальне коло (пояс), яке складається з 12 сузір'їв”. Найчастіше ним послуговувались астрологи для визначення Його засвідчує “Кройника...” – пам'ятка літописної літератури: Зодіакъ є^{ст} □ кроугъ. або к□ло на нб □. на кóторых сѹть, два^надес□^т знамень в кроу^л (Львів, поч. XVII ст. Крон. 43 зв.). У пам'ятках конфесійної літератури цього періоду номен *зодіакъ* вживається у переносному значенні: запалила... Л□мпү нбвюю... Котра□ Русскій на Оризонтъ впала, // Зодіакъ Львóвскій собі з пановала (Львів, 1642 Бут. 8 зв.-9).

Давні греки поділили зодіакальне коло на 12 рівних частин, які відповідали дванадцятьом сузір'ям, розташованим на небі вздовж екліптики [АЕС: 174].

Відоме в усіх слов'янських мовах латинське запозичення *zōdiacus* походить від грецького *ζωδιακός* “тваринний,

⁴ Кутіна Л.Л. Цит. праця. – С. 105.

⁵ Кутіна Л.Л. Цит. Праця. – С. 106.

зодіакальний” [ЕСУМ II: 273].

Контекст указує на поступовість засвоєння латинізму *зодіакъ*, який містить при собі українські відповідники □ *кроугък* □ *ло*

За нашими матеріалами, аж семантичний обсяг слова *знакъ* збільшується: його семантична структура налічує вже 9 лексико-семантичних варіантів, серед яких:

(Пристоить зайсте гды за вступеньемъ сл нца в знаки пұльночны св □ твѣмный з зимы с □ см □ етъ Київ, 1632 Євх., 293;

(Вотуйте, бы м □ лфáворъ Зодіаку, В б □ гдорбчномъ бы с □ т □ шилъ знаку – Львів, 1642 Бут. 8;

З □ ді □, в і знаки н б̄чны, на в і кругахъ н б̄ныхъ бұдучыи – 1627 ЛБ 207;

(Дугá: Знакъ нбсный – Київ, 1627 ЛБ 32) Його семантична структура Контексти аналізованих пам’яток XVII–XVIII ст. фіксують назву в таких значеннях: У конфесійних пам’ятках лексема *знакъ* задокументовано у значенні “зодіакальне сузір’я”: На □ роже^е. Пѣвными сү^т св □ ками нб̄ чны знаки, Слн^ы М^с цъ з зв □ зб, з нými кре^{ст} чвораки^и: □ рожен □ твоѳго, □^тче цн □ великихъ (Київ, 1618 В □ зерМІКСВ 14); Вотуйте, бы м □ лфáворъ Зодіаку, В б □ гдорбчномъ бы с □ т □ шилъ знаку (Львів, 1642 Бут. 8).

Її перша фіксація припадає на початок XVII ст.:

Сім найяскравіших зір Великої Ведмедиці утворюють характерний малюнок “ковша з ручкою”

поділили зоряне небо на ділянки різної форми, зірки якого утворюють певні фігури

Список використаних джерел

АЕС – Астрономічний енциклопедичний словник / За заг. ред. І.А. Климшина та А.О.Корсунь. – Київ, 2003.

Бут. – Є □ одіа albo сла^ково^ный дойзр □ лъв молодом^м в □ ку Єго милости Господіна □^тца Арсенія Желиборского... дх овны^х цнотъ запах. Презъ Григорія Бұтовича ұсмакованный. – Львів, 1642.

В □ зер- В □ зеруноцнот превелебного... Елисея Плетенецького. – Київ, 1618.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: У 7 т. – Київ, 1982-2003. – Т. 1-4.

Євх. – Євхарістиріон, albo вд □ чность...Петру Могил □...одъ спудеовъ гимназіум е^т мл^с з школы Реторіки за гоинны Доброд □ йства. – Київ, 1632.

Крон. – Кройника то есть исторіа св □ тва шесть в □ ковъа чтыри монархii розд □ лена. – Львів, поч. XVII ст.

КТ – Картотека “Історичного словника українського язика” Є.Тимченка / Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, м.Львів.

ЛБ – Беринда П. Лексикон словенороський. – К., 1627 / Підгот.

тексту і вступ. ст. В.В. Німчука. – Київ, 1961.

ЛЛС – І. Максимович. Лексикон латинсько-слов'янський (1718-1724): У 2 ч. / Підгот. до друку О. Горбач. – Рим, 1991.

МНС – Малоруско-німецький словар: У 2 т. / Уложили: Євгеній Желеховский та Софрон Недільский. – Т. I. – Львів, 1886.

НУС – Кміцикевич В. і Спілка В. Німецько-український словар. – Чернівці, 1912.

Пит. – Питання і відповіді православного папістові. – Б.м.н., 1603.

СІС – Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – Київ, 1985.

Срезн. – Срезневский И.И. Матеріали для словаря древне-русского языка: У 3 т. – Санкт-Петербург, 1893–1912.

ССМ – Словник староукраїнської мови: У 2 т. – Т. I. – Київ, 1977-1978.

СУМ – Словник української мови: У 7 т. – Т. 3. – Київ, 1972.

Хрон. – Книга глаголема □ кроникъ, сиречь собраніе □^т многих л □ тописецъ (“Хронограф”). – Б.м.н., серед. XVII ст.

ЭСЮА – Энциклопедический словарь юного астронома / Сост. Ерыпылев Н.П. – Москва, 1986.

SP XVI – Słownik Polszczyzny XVI wieku. – Т. X. – 1976.

В. Кміцикевич і Спілка. Німецько-український словар. – Чернівці, 1912. – 669 с.

Sternbild – сузір'є, констеляція (С. 483).

Євгеній Желеховский і Софрон Недільский. Малоруско-німецький словар. – Львів, 1886. – Т. II. – 1117 с.

Созвѣдіе – Sternbild, Gestirn (С. 893).

Ольга Триль

Наименования, обозначающие понятие “группа звезд” в письменных памятниках с Полесья в контексте древнеукраинского языка

На матеріалі картотек українських історических словарей (XIV–XV, XVI – першої половини XVII вв., проф. Е. Тимченка) произведен лексико-семантический анализ нарицательных имен, обозначающих понятие “группа звезд”.

Ключевые слова: лексема, наименование, лексико-семантическая группа, семантика.

Olga Tril

The Names of the “Star Group” in the Manuscripts from Polissya Land in the Context of the Old Ukrainian Language

The results of the experimental study of the common nouns of the constellation which based upon the materials of the card index of the ukrainian historical vocabularies of the XIV–XV, XVI – first half XVII centuries and prof. Ye. Tymchenko are presented.

Key words: lexeme, name, lexical-semantic group, meaning.